

Розділ 3.

Екологічна етика і освіта для сталого розвитку

Боголюбов В.М. – доктор педагогічних наук, професор; Національний університет біоресурсів та природокористування України; volbog@ukr.net

Рідей Н.М. – доктор педагогічних наук, професор кафедри освіти дорослих Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; nataliia.ridei@gmail.com

Андрущенко Т.В. – доктор політичних наук, професор завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; tanya_atv@ukr.net

У роботі розглянуто основні принципи екологічної етики, як універсальної цінності, яку можна віднести до всієї біосфери. Виокремлено особливості формування концепції екологічної освіти, як необхідної складової освіти для сталого розвитку. Детально розглянуто принципи освіти для сталого розвитку і шляхи її впровадження в систему освіти України.

Ключові слова: етика, концепція, екологічна освіта, стратегія, сталий розвиток.

Вступ. З середини ХХ століття екологія, як наука, здобула статус науки про організацію і функціонування надорганізменних біологічних систем усіх рівнів. Проте, з середини минулого сторіччя, коли під впливом агресивно-технократичної діяльності людини почали активно формуватися всі ознаки глобальної екологічної кризи, в результаті якої виникли загрози існування сучасної цивілізації, екологія значно розширила коло своїх наукових і практичних завдань. Завдяки процесу проникнення принципів і методів екології в інші науки і сфери діяльності людини, широкого розвитку набуло явище “*екологізації*”¹, завданням якого стало відвернення глобальної екологічної кризи шляхом об’єднання зусиль вчених і практиків усіх галузей діяльності.

Екологія перетворилася на комплексну фундаментальну і прикладну науку, в центрі уваги якої залишаються живі організми і, зокрема, людина, а головним завданням якої стало збереження життя і всієї цивілізації на планеті. На початку ХХІ ст. поняття “*екологія*” досягло найвищого політичного рівня, а **екологічний імператив**² став визначальним у розвитку матеріального виробництва та духовної культури. Формування в суспільстві екологічного імперативу неможливе без переосмислення головних морально-етичних принципів життя і діяльності людини. Мішель Камдессю³ вважав, що ХХІ

¹ *Екологізація* — процес неухильного і послідовного впровадження систем технологічних, управлінських та інших рішень, що дають змогу підвищувати ефективність використання природних ресурсів з одночасним збереженням або поліпшенням природного середовища (або взагалі життя) на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Екологізація науки, культури, всіх видів людської діяльності – найважливіша вимога сучасності, один з головних чинників гармонійного розвитку людства.

² *Імператив* – беззастережна категорична вимога, наказ, веління

³ Мішель Камдессю – директор-розпорядник Міжнародного валютного фонду з 16 січня 1987 до 14 лютого 2000 р.

століття стане століттям етики, або ж людство взагалі перестане існувати. З цією тезою згодні і Ернст Вайцеккер і Андерс Війкман, автори доповіді Римському клубу в 2017 році «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення і руйнування планети»⁴

Величезні успіхи науково-технічного прогресу зумовили споживацький характер цивілізації, внаслідок чого відбувається атрофування моральних і ціннісних засад, що призводить до духовної кризи людства. На думку російського філософа В.О.Кутирева, світ штучного нині поглинає природний світ. Живе опиняється за межами життя. Все "олюднене" (штучне) стає віртуальним.

На цьому фоні й виникає принципово нова етика – "етика відповідальності". Академік М.М. Моїсеєв вважав, що "на людство, для того щоб забезпечити своє майбутнє, чекає зміна моральнісних принципів настільки ж глибока, як і та, що відбулась на зорі становлення суспільства, коли норми поведінки в ордах неоантропів замінилися людською мораллю".

Таким чином, перехід до сталого розвитку має носити етичний характер, пов'язаний зі змінами у ціннісних орієнтаціях багатьох людей. Сталий розвиток має бути етичним ідеалом і виступати дороговказом для створення суспільства, яке б знаходилося в гармонії з природою. Ступінь руйнування біосфери, перш за все і найбільше, залежить від марнотратного стилю життя світових привілейованих груп. Тому етичним ідеалом має бути повага до природного та культурного різноманіття й відповідальність за його збереження.

Виклад основного матеріалу. Можна виділити щонайменше п'ять причин зростання інтересу до етичних питань при обговоренні проблем переходу суспільства до сталого розвитку⁵:

- ✓ має з'явитися нове розуміння цінностей у суспільстві – морально-етичні і культурні чинники повинні відігравати більш важливу роль як у відношенні до природних ресурсів, так і у адаптації людей до довкілля та виборі типу політичних та економічних відносин, які вони підтримують;
- ✓ по-новому повинні оцінюватися можливості моральної мотивації людей дбати про своє довкілля, що пов'язано зі зростанням громадських рухів за збереження довкілля та альтернативний розвиток суспільства;
- ✓ етика має робити наголос на моральних цінностях в процесі прийняття політичних рішень і обґрунтуванні альтернативних напрямків дій – етичні міркування повинні стати такими ж важливими, як і наукові, технічні та правові;
- ✓ вирішення конфліктів при здійсненні природоохоронних проектів (наприклад, конфлікти між необхідністю використання природних ресурсів і збереженням природних ландшафтів) повинно відбуватись в етичній площині;

⁴ von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. — Springer, 2018. — 220 p.

⁵ Engel J. R. The ethics of sustainable development // Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response. — Tucson: Univ/ Arisona Press, 1990. P. 6-8. (Цитується за Марушевським, 2008).

- ✓ морально-етичні принципи мають визначити нову соціальну парадигму, яка сприятиме сталому розвитку кожного регіону світу.

Оскільки потреба у сталому розвитку виникла у зв'язку з появою та загостренням екологічних проблем, важливим завданням етики сталого розвитку є пошук можливостей поєднати традиційну антропоцентричну етику з екологічною етикою, яка розглядає етичні аспекти взаємодії суспільства з природою.

Основні принципи екологічної етики

Етика – наука про мораль⁶, її походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей. Етика вивчає і формує норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації чи професії.

Засновником етики як науки вважають Аристотеля. Етика Аристотеля включає суму правил найправильнішої, ідеальної поведінки людини. Етичні норми носять імперативний характер тобто щось наказують (наприклад, оберігай природу), або забороняють (наприклад, не вбий, не вкради). Правила етики носять беззаперечний характер – наказують прагнути до позитивних цінностей і забороняють негативні дії. На відміну від правових норм, вони носять "зовнішній" характер, який впливає з життєвої позиції і філософії розвитку, яку представляє окрема особистість. З цього погляду можна сказати, що норми і правила етики є внутрішнім імперативом конкретних людей.

Походження етичних норм може мати культурні, релігійні та інші джерела. У нашій культурно-цивілізаційній системі домінуюче значення мають етичні норми, які витікають з християнської моралі.

Біоетика – це галузь філософії, основним завданням якої є оцінка подій у біології, медицині та екології з погляду моралі сучасного суспільства, заснованої на етичних принципах, які склалися в результаті досягнутого консенсусу інтересів більшості і меншостей і завжди відкритих для зміни.

У силу об'єктивних причин біоетика стала найважливішим критерієм в оцінці процесів і конкретних дій у медицині, тому що ця сфера безпосередньо торкається проблем здоров'я конкретних людей і суспільства в цілому. Біоетика, завдяки своїй не тільки прагматичній, але і духовній функції, повинна відігравати особливу роль в оцінці етичності застосування як окремих технологій, так і їхньої сукупності у формуванні нової поведінки людини у біосфері.

Екологічна етика – це симбіоз екології та етики, тобто наука про моральні правила і норми поведінки з позицій екологічного імперативу. Іншими словами, *екологічна етика – це наука про мораль, орієнтовану як на моральні відносини між людьми, так і на моральне ставлення людини до природи, до всього живого світу.*

⁶ *Мораль* – особлива форма суспільної свідомості і вид суспільних відносин (моральні відносини); один із головних способів регуляції дій людини в суспільстві за допомогою норм (норми моралі); моральні норми містять ідейне обґрунтування у вигляді ідеалів добра і зла, справедливості, корисності тощо.

Предметом екологічної етики є вивчення засад морального ставлення людини до природи, аналіз стереотипів людської поведінки, які призводять до екологічних проблем, пошук етичних ідеалів ставлення людини до природи, які дадуть змогу подолати екологічну кризу (Марушевський, 2008). Екологічна етика покликана виявляти нові принципи та нові підходи до взаємовідносин у системі "людина-природа", нові моделі поведінки, які сприятимуть розв'язанню екологічних проблем.

Наголос на екологічній етиці є істотним для стратегії сталого розвитку, оскільки мова йде про новий тип розвитку, який допоможе уникнути екологічних проблем, або, принаймні, пом'якшити антропогенний вплив на природу.

Завдання полягає в тому, щоб поєднати екологічні питання з питаннями розвитку. Необхідно, щоб етика увійшла в екологічну політику і стала предметом головного розгляду при формулюванні політики розвитку. Актуальним є пошук такої етичної концепції, яка зможе поєднати вимоги трьох головних етичних цінностей – свободи, справедливості та поваги до природи.

Екологічна етика почала формуватись на основі принципу універсальної етики німецького філософа і гуманіста *Альберта Швейцера*⁷ (1875-1965) – “благоговіння перед життям”. Цей принцип в етиці Швейцера є головним, єдиним та вичерпним для морально гідної поведінки людини. Сутність його полягає у збереженні життя – добро, це те, що слугує збереженню і розвитку життя, а зло – це все, що знищує життя, або шкодить йому. Тому правильною вважається поведінка людини, яка поважає іншу волю до життя та сприяє його збереженню і розвитку. В етиці Швейцера існують принципи індивідуальної відповідальності, активної індивідуальної етичної дії, гуманізму, самостійності і творчості мислення, критичності і відмови від влади.

Одним із перших засновників екологічної етики вважають американського еколога Альдо Леопольда, який ще в 40-і роки 20 століття відмітив зв'язок етики з екологією, а його монографія “Календар піщаного графства” вважається біблією сучасної екологічної етики (Марушевський, 2008). А. Леопольд сформулював головні принципи екологічної етики:

Принцип еволюції – мораль еволюціонує і у своєму розвитку проходить три етапи: спочатку регулюються відносини між індивідуумами, потім між індивідуумом і суспільством і на останньому етапі – між людиною і природою («етика Землі»).

Принцип єдності людини з природою – етика землі просто розширює межі спільноти, яка тепер включає ґрунти, водні ресурси, рослини і тварини, об'єднані словом «земля».

Принцип збереження – цілісності, стабільності та краси природи (ландшафтне різноманіття), збереження біологічного різноманіття.

Принцип цілісності – Земля розглядається як цілісна система, в якій вищі форми життя залежать від нижчих через ланцюги живлення.

⁷ Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. – М.: Прометей, 1993.

Повага до природи – право природи на продовження існування, а в деяких місцях – на існування в натуральному стані.

Особиста відповідальність за стан природи – етика природи відображає існування екологічної свідомості і необхідність особистої відповідальності за стан природних систем.

Екологічна освіта – підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури.

Особливо активно проблеми поведінки в природних системах, морального статусу тварин, рослин та екосистем почали обговорюватись в США (і Західній Європі – університет міста Нюртінген, Німеччина), де з 1971 року викладається академічна дисципліна “Environmental Ethics”. Зараз там широко проводиться підготовка фахівців з екологічної етики. Одним з головних завдань курсу екологічної етики є формування активної громадської позиції і почуття персональної відповідальності у відношенні до навколишнього природного середовища.

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії, яка характеризує рівень розвитку суспільства у певну епоху і створюється для задоволення духовних потреб людини.

Екологічна культура – це, по суті, екологізація культури, тобто врахування сучасних екологічних законів, проблем і потреб сучасності при створенні матеріальних і духовних цінностей. Призвана сприяти всебічній екологізації життя і діяльності суспільства. З іншого боку, екологічна культура - це виконання сучасного господарювання, ґрунтуючись на раціональному використанні природи з розумінням сучасних та майбутніх наслідків, зміни натурального середовища унаслідок людської діяльності. Екологічну культуру творять екологічна освіта, етика та свідомість.

Розуміння екологічної культури та етики можна побачити уже у середньовіччі. Значний вплив на формування тогочасних етичних поглядів та їх подальший розвиток мали дві визначні особистості того часу: *Святий Франциск* з Ассізі та *Святий Фома Аквінський*. Незважаючи на те, що обидва були християнами, їхні погляди щодо цінностей природного світу суттєво відрізнялися.

Св. Франциск, який народився у XII столітті, стилем свого життя ініціював біоцентричну етику охорони оточуючого середовища. Зіставляючи себе зі всією природою як витвором Творця, своєю сім'єю святий Франциск вважав не лише людей, але усіх істот, які живуть на Землі. За кожною істотою він визнавав право на життя і сповнення внутрішніх цінностей. До світу фауни та флори він ставився з повагою та любов'ю. Завжди відчував нагальну потребу в охороні тварин та рослин. Стилем свого життя намагався відвести людей від жаги панування над природним середовищем. Його турбота про світ природи знайшла розуміння у Папи Іоанна Павла II, який у 1979 р. оголосив його захисником екологів.

Абсолютно інший підхід до культури та етики природного середовища у Святого Фоми Аквінського. Досліджуючи таємниці науки, він зробив висновок,

що людина знаходиться над природою і має право до управління Землею. Стверджував також, що тварини не володіють розумом, і це звільняє людей від моральних обов'язків перед ними. Висунута св. Фомаю етичні ідеї вирізнялися відсутністю будь-якої цінності не людських істот. Це дозволяло людині вершити довільні дії по відношенні до них.

Мішель Монтень (Michel Montaigne) (1533–1592) належав до тих західних філософів, які відкидали переконання про домінування людини над природою. Цей аспект мислення француза, нажаль, мало знаний. Його погляди багато в чому були пророчими і тим відрізняються від тогочасного європейського мислення. Він вважав, що людина є інтегральною частиною природи і таке ж право на життя у ньому мають всі тварини та рослини. Люди повинні про це пам'ятати. Якщо хтось намагається вирізнитися серед інших створінь, то чинить це лише із-за невігластва та зарозумілості.

Інший французький філософ та математик, *Декарт* (1596-1650), навпаки, однозначно відділяв людську свідомість від світу природи. На жаль новітня європейська філософія пішла шляхом, який визначив Декарт. Погляди Монтеня про місце людини у природі надовго залишилися на узбіччі.

Голландський філософ *Спіноза* (1632-1677) стверджував, що будь-яка форма існування є природою. Він співставляв її з найвищою істотою, якою є сам Бог. Спіноза бачив Бога у всьому, що існує, а все що існує бачив Богом. Щастя кожної особистості, у призмі поглядів Спінози, полягає у концепції власної приналежності до природи, яка дає можливість брати участь у її вічній дійсності, а також зрозуміти незахищеність оточуючого нас світу. Тільки тоді, згідно з поглядами Спінози, можна досягнути душевний спокій. Усю природу та явища, які виникають у ній, Спіноза відносив лише до однієї субстанції і ставив знак рівності поміж Богом та природою.

У викладених поглядах усі згадані особистості розглядали конкретні проблеми етики оточуючого середовища. Системне розв'язання цих проблем запропонували американський еколог *Альдо Леопольд* та індійський духовний проповідник *Махатма Ганді*, французький філософ та теолог *Альберт Швейцер*. Цим особистостям надано звання прекурсорів новітньої екологічної етики, яка виникла у першій половині ХХ століття. Незважаючи на те, що їх погляди формували різні філософські і культурні традиції, вони розуміли етику як універсальну цінність, що знаходиться поза межами окремих видів життя і вміщує у собі всю біосферу. Найважливішою сутністю людини вони вважали принцип: «Сутністю добра є збереження життя і виведення його на найвищий рівень, а Злом є нищення життя, нанесення шкоди і гальмування його розвитку. Це і є основа етики, універсальна та абсолютна».

Таким чином, основним завданням екологічної етики можна вважати вирішення проблеми ідентифікації людини з іншими істотами та навколишнім середовищем. Охорона природи і мінеральної сировини є підґрунтям майбутнього людини як виду, його багатства та різноманітності.

Екологічна етика наголошує, що *людина чинить зі світом те, що чинить з собою*. Розширення кругозору з тематики охорони життя на Землі є також

елементом етики. Моральним обов'язком перед майбутніми поколіннями є відповідальність за збереження навколишнього середовища.

У екологічній етиці мірилом вартості середовища є екологічні цінності. Еволюційний критерій прогресу ґрунтується на виборі такої форми розвитку, яка служить еволюції людини, проте, без шкоди для інших видів. Основою екологічної етики є взаємозв'язок, симбіоз і повага до будь-якої форми життя.

Таким чином, перехід до сталого розвитку це не технічна і не суто наукова проблема – *це етичний перехід, це зсув у ціннісних орієнтаціях багатьох людей*. Сталий розвиток – це етичний ідеал, спрямований на створення такого суспільства, життєдіяльність якого не призводитиме до руйнування біосфери.

Особливості формування концепції екологічної освіти⁸

Одним з головних шляхів вирішення надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України є підготовка громадян з високим рівнем екологічних знань, екологічної свідомості і культури.

Екологічна освіта спрямована на формування екологічної культури, як складової системи національного і громадського виховання всіх верств населення України (у тому числі через екологічну просвіту за допомогою громадських екологічних організацій).

Сучасна державна політика в галузі екологічної освіти базується на таких принципах:

- ✓ доступність всім верствам населення;
- ✓ комплексність екологічної освіти і виховання;
- ✓ неперервність екологічного навчання в системі освіти, зокрема, підвищення кваліфікації та перепідготовки керівних кадрів.

Основною метою екологічної освіти є формування екологічної культури окремих осіб і суспільства в цілому, формування навичок на основі глибокого вивчення й усвідомлення фундаментальних екологічних знань, екологічного мислення і свідомості, що ґрунтуються на ставленні до природи як універсальної, унікальної цінності. Для досягнення цієї мети передбачається комплекс заходів з вдосконалення практичної педагогічної діяльності та поетапного вирішення освітніх і виховних завдань.

Формування екологічної культури населення передбачає:

- розуміння сучасних екологічних проблем держави і світу, усвідомлення їх важливості, актуальності і універсальності;
- відродження кращих традицій народу у взаємовідносинах з довкіллям, виховання любові до рідної природи;
- усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку і необхідності заміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого в складно організованій глобальній системі гармонійного співіснування й розвитку;

⁸ Концепція екологічної освіти затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України, протокол № 13/6-19 від 20.12.2001 року

- розуміння універсальності природних зв'язків та необхідності самообмеження суспільства, подолання споживацького ставлення до природи;
- розвиток почуття особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному, національному і глобальному рівнях;
- оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки.

Одним з найголовніших завдань екологічної освіти вважається підготовка фахівців-екологів для:

- ✓ освітньої галузі – вчителів, викладачів екологічних дисциплін;
- ✓ державних органів управління – фахівців в галузі охорони довкілля та раціонального природокористування;
- ✓ науки і промисловості – фахівців відповідних спеціалізацій.

В основу екологічної освіти покладені принципи гуманізму, науковості, неперервності, наскрізності та системності. Важливим завданням визнається необхідність вдосконалення, узгодження і стандартизації термінології в галузі екологічних знань.

Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра і краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права.

Екологічна освіта – це сукупність наступних компонентів:

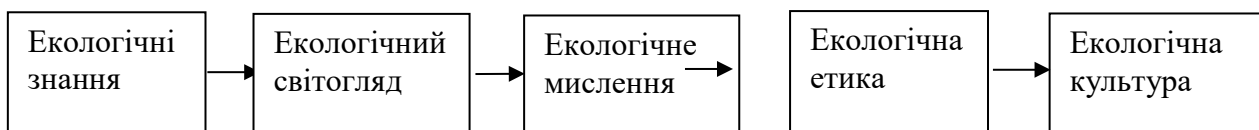

Рис. 3.1. Компоненти екологічної освіти

Кожному компоненту цієї сукупності відповідає певний рівень екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях.

Зміст екологічної освіти повинен бути спрямований на формування особистості з екологічною світоглядною установкою на дотримання норм екологічно грамотної поведінки і виконання практичних дій щодо захисту власного здоров'я і навколишнього природного середовища і передбачає розробку системи наукових знань (уявлень, понять, закономірностей), які відображають філософські, природничо-наукові, правові й морально-етичні, соціально-економічні, технічні й військові аспекти екологічної освіти.

Розвиток екологічної освіти має відбуватись на основі синтезу трьох основних сучасних тенденцій:

- ✓ формування сучасних екологічних уявлень,
- ✓ формування нового ставлення до природи;
- ✓ формування нових стратегій та технологій взаємодії з природою.

Принципи освіти для сталого розвитку

Освіта є важливим інструментом для досягнення сталого розвитку. Люди у всьому світі визнають, що сучасні тенденції економічного розвитку не є сталими

і що громадськість, освіта та навчання є ключовими для руху суспільства до сталого розвитку.

З часу, коли концепція сталого розвитку вперше була схвалена на Генеральній Асамблеї ООН в 1987 році, паралельно також була розроблена концепція освіти для підтримки сталого розвитку. Початкові думки щодо освіти для сталого розвитку (ОСР) були зафіксовані в главі 36 Порядку денного на 21 століття: «Сприяння освіті, інформованості населення та навчанню».

Саміт у Йоганнесбурзі 2002 року розширив бачення сталого розвитку та підтвердив освітні цілі Цілей розвитку тисячоліття та Дакарських рамок дій «Освіта для всіх», зокрема, на саміті було запропоновано Десятиріччя освіти для сталого розвитку. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй на 57-ій сесії у грудні 2002 року проголосила Десятиріччя освіти для сталого розвитку на період 2005 – 2014 роки.

«Освіта для сталого розвитку інвестує у наше майбутнє ... Кожна відповідальна країна повинна гарантувати докладання зусиль для свого розвитку», йдеться у Плані імплементації Всесвітнього саміту з питань сталого розвитку 2002 року (Йоганнесбург).

У розділі 36 Порядку денного на 21 століття підкреслюється, що освіта має вирішальне значення для сприяння сталому розвитку та вдосконаленню спроможності людей вирішувати питання навколишнього природного середовища та розвитку.

У цій главі також було визначено чотири основні напрями для початку роботи ОСР:

- ✓ покращення базової освіти;
- ✓ переорієнтація існуючої освіти для забезпечення сталого розвитку;
- ✓ розвиток громадського розуміння, обізнаності;
- ✓ навчання.

Першим пріоритетом ОСР, визначеним у главі 36, було сприяння базовій освіті. Зміст та роки основної освіти сильно відрізняються по всьому світі. Наприклад, у деяких країнах початкова школа вважається базовою освітою. В інших є обов'язковими вісім або 12 років. У багатьох країнах основна освіта зосереджена на читанні, письмі та рахуванні.

Просте підвищення базової грамотності, як це зараз практикується в більшості країн, не сприятиме сталому суспільству. Дійсно, якщо громади та нації сподіваються визначити цілі забезпечення сталого розвитку та працювати над ними, вони повинні зосередитися на навичках, цінностях та перспективах, які заохочують та підтримують участь громадськості та прийняття рішень у громаді.

Для досягнення поставлених цілей базова освіта повинна бути переорієнтована на забезпечення стійкості та розширена так, щоб включати навички критичного мислення, навички організації та інтерпретації даних та інформації, навички формулювання питань та вміння аналізувати проблеми, що стоять перед громадами.

Переорієнтація існуючої освіти – другий пріоритет. Термін «переорієнтування освіти» став потужним показником, який допомагає керівництву та педагогам на кожному рівні (тобто, від дошкільних закладів до університетів) зрозуміти зміни, необхідні для ОСР.

Відповідно переорієнтована базова освіта включає більше принципів, навичок, перспектив та цінностей, пов'язаних із сталим розвитком, ніж зараз включено до більшості освітніх систем. Отже, це не лише питання кількості освіти, а й відповідність та актуальність. ОСР охоплює бачення, яке інтегрує питання довкілля, економіки та суспільства. Переорієнтація освіти вимагає також викладання та засвоєння знань, умінь, перспектив та цінностей, які будуть орієнтувати та мотивувати людей до досягнення збалансованої життєдіяльності, до участі в демократичному суспільстві та до сталого життя.

Громадське розуміння та обізнаність – третій пріоритет. Сталий розвиток потребує населення, яке усвідомлює цілі сталого суспільства і має знання та вміння сприяти досягненню цих цілей.

Зі збільшенням кількості демократичних урядів потреба в громадянах, які мають право голосу, стає все більш важливою. Інформована громадськість, яка має право голосу, яка надає підтримку освіченій політиці та урядовим ініціативам, може допомогти урядам вжити заходів для сталого розвитку.

Роки природокористування показали, що громадськість, яка обізнана з інформацією про рішення та програми природокористування, може допомогти досягти цілей програми. Навпаки, неінформована громадськість може підірвати програми управління ресурсами. Освіта також має важливе значення у багатьох інших видах програм, таких, як зусилля охорони здоров'я з метою припинення поширення конкретних захворювань.

Четвертим пріоритетом є навчання. Світ потребує грамотних та екологічно свідомих громадян та робочої сили, щоб допомогти керівництву країн у здійсненні своїх планів сталого розвитку. Усі сектори, включаючи бізнес, промисловість, вищу освіту, уряди, неурядові та громадські організації заохочуються навчати своїх лідерів з управління навколишнім природним середовищем та здійснювати навчання своїх працівників.

Навчання інформує людей про прийняті практики та процедури та дає їм навички виконувати конкретні завдання. І навпаки, освіта – це суспільно трансформуючий процес, який дає людям знання, вміння, перспективи та цінності, завдяки яким вони можуть брати участь у розбудові свого добробуту та сприяти таким чином, добробуту всього суспільства в країні.

Сталий розвиток, по суті, стосується відносин між людьми, а також між людьми та довкіллям. Іншими словами, це соціокультурне та економічне питання.

На сьогодні людський елемент широко визнається ключовою змінною сталого розвитку як з точки зору причин незбалансованого розвитку, так і з точки зору надій на сталий розвиток.

Основні цінності, яким має сприяти освіта для сталого розвитку, включають щонайменше наступне:

- ✓ повага до гідності та прав людини всіх людей у всьому світі та зобов'язання щодо соціальної та економічної справедливості для всіх;
- ✓ повага до прав людини майбутніх поколінь та зобов'язання щодо відповідальності між поколіннями;
- ✓ повага та турбота про більшу спільноту життя в усьому її різноманітті, що включає захист та відновлення екосистем Землі;
- ✓ повага до культурного різноманіття та зобов'язання вибудовувати на місцевому та глобальному рівні культуру толерантності, ненасильства та миру.

Освіта сама по собі навряд чи прищеплює цінності такого роду, бо якби це було так, світ уже був би набагато далі на шляху до сталого розвитку.

Ключову роль освіти можна підтвердити через такі положення:

- ✓ Освіта повинна вселяти віру в те, що кожен із нас має як силу, так і відповідальність здійснювати позитивні зміни в глобальному масштабі.
- ✓ Освіта є основним агентом трансформації до сталого розвитку, збільшуючи можливості людей перетворювати своє бачення суспільства на реальність.
- ✓ Освіта виховує цінності, поведінку та спосіб життя, необхідні для сталого майбутнього.
- ✓ Освіта для сталого розвитку – це процес навчитися приймати рішення, які враховують довгострокове майбутнє справедливості, економіки та захисту довкілля всіх громад.
- ✓ Освіта формує здатність до такого мислення, орієнтованого на майбутнє.

Головними підходами до розробки концепції освіти для сталого розвитку є такі:

- ✓ освіту для сталого розвитку необхідно віднести до основних завдань освіти, зокрема, підвищення екологічної свідомості населення;
- ✓ освіта для сталого розвитку має бути внесена в програми та відповідні документи всіх рівнів;
- ✓ необхідно розвивати освіту в інтересах сталого розвитку як окрему галузь знань, особливо у вищій школі;
- ✓ посилювати зв'язки між природничими та суспільними ланками освіти;
- ✓ треба навчати людей «жити разом», враховуючи культурне різноманіття;
- ✓ на рівні ЄЕК ООН внесено освіту для сталого розвитку як частину програми «Освіта для всіх» – прийняту на Всесвітньому форумі з освіти в Діарі (2001 рік);
- ✓ необхідно диференційовано підходити до учнів, залучати варіативні методи навчання;
- ✓ важливо підготувати відповідних викладачів, проводити обмін досвідом, впроваджувати нові методи навчання;
- ✓ важливою є роль Міністерств освіти, які мають ініціювати і здійснювати інтеграцію принципів сталого розвитку в освітні програми, стандарти та матеріали, проводити моніторинг впровадження.

Сталий розвиток є основою життєздатної та активної громадянської позиції. Демократія є частиною змісту сталого розвитку, а не тільки засобом врегулювання суспільних конфліктів та досягнення справедливості.

Важливим в цьому процесі є включення учнів в процес прийняття рішень в школах та вузах. Освіта має сприяти зміні схем (учнів та учителів), застосування принципів сталості в повсякденному житті.

Для викладання принципів сталого розвитку важливим є доступ до літератури, при цьому важливо використовувати «Проект по Балтійському морю» та «Балтійської університетської ініціативи», матеріали конференцій з навколишнього середовища і розвитку (1972, 1992, 2002, 2007), матеріали конференцій Європейського процесу «Довкілля для Європи» тощо..

Впровадження стратегії сталого розвитку у сферу освіти

Для впровадження стратегій сталого розвитку важливим є широка участь громадськості, розвиток демократії та рівні громад. Проект впровадження освіти для сталого розвитку (ОСР) в Україні містить такі основні положення:

Компетентність – всі люди мають бути компетентними для сприяння процесам переходу до сталого розвитку суспільства;

Інформація як елемент просвіти – потрібно розвивати нормативно-правову базу і підвищувати роль і відповідальність Міністерства освіти;

Неперервність освіти – всі спеціалісти повинні мати можливість отримання знань з проблем переходу до сталого розвитку. Навчальні програми основних дисциплін повинні мати розділи з впливу на довкілля.

Підготовка викладацького складу – в професійні програми підготовки, підвищення кваліфікації та інші програми підготовки викладачів мають бути внесені питання сталого розвитку.

Учбово-методичні матеріали і наукові дослідження – треба забезпечити матеріальну і фінансову підтримку розробки методичного забезпечення з питань освіти для сталого розвитку, підготовки і видання навчальних посібників і підручників,.

Підвищення рівня обізнаності – поширення знань з проблем сталого розвитку, зокрема, через засоби масової інформації, підтримка неформальної освіти.

Співпраця між університетами – необхідно посилити співпрацю між різними державними і недержавними університетами, приватним сектором і недержавними громадськими організаціями та посилити роль останніх, забезпечити поширення досвіду з адаптації освітніх програм до місцевих умов.

Цілі впровадження стратегії сталого розвитку (ССР) в сферу освіти можна розділити на: короткострокові (до 5 років) – інтеграція стратегії сталого розвитку в сферу освіти і довгострокові (до 10 років) – створення школи нового типу. Відповідальним за реалізацію плану має бути Міністр освіти. До 2005 року мало бути зроблено оцінку існуючого плану, нормативно-правової бази, фінансових механізмів діяльності і визначені основні труднощі впровадження ОСР. Національні плани впровадження ОСР мали бути затверджені до грудня 2010 року.

Національний план України включає дії з впровадження ОСР:

- ✓ програми дій: ціль, учасники, види діяльності, терміни фінансування, контроль впровадження;
- ✓ механізм і графік звітності;
- ✓ механізм адаптації національного законодавства до міжнародного;
- ✓ економічний та екологічний механізм реалізації.

Один раз на 2 роки кожна країна подає звіт в ООН. До 2010 року була розроблена система моніторингу за впровадженням освіти для сталого розвитку. Аспекти сталого розвитку повинні бути включені у всі політичні документи, які відносяться до системи освіти на різних рівнях (закони, правила, державні/федеральні учбові програми або еквівалентні документи, базові учбові програми і учбові плани).

Держава несе відповідальність за дотримання твердої екологічної дисципліни життя. Будь-який екологічний злочин (навіть у вигляді кинutoї цигарки), що порушує нормальне життєзабезпечення, повинен бути покараним.

Таким чином, першою необхідною умовою переходу до сталого розвитку є твердість влади, що уже саме по собі буде мати величезне виховне значення і без чого інші дії не будуть мати особливого значення.

Другою необхідною умовою переходу до сталого розвитку є освіта.

Повинен бути якісно новий рівень екологічної освіти населення, а особливо осіб, що збираються зайняти або уже займають посади державних службовців. Необхідно розробити сертифікат державного (муніципального) службовця і не допускати до виконання обов'язків осіб, що не мають подібного сертифіката.

Сьогодні багато уваги зосереджується на елітних школах, забезпечених гарними вчителями. Це дуже важливо: елітні школи – маяки для вибору правильного шляху. Але головною задачею екологічного виховання є перебудова масової школи. Організація масової школи, її якості – це найбільш складна задача.

Принципи та інструменти впровадження освіти для сталого розвитку

Освіта для сталого розвитку керується принципом рівноваги та принципом обережності.

Перший принцип передбачає використання природних ресурсів як у глобальному, так і в локальному масштабі без втрат біологічного різноманіття, створюючи при цьому умови для його відновлення.

Принцип обережності (принцип запобіжних дій) передбачає, що коли будь-яка діяльність збільшує загрозу нанесення шкоди здоров'ю людини чи навколишньому середовищу, слід вживати запобіжних заходів, навіть якщо наукові невизначеності все ще існують у певних причинно-наслідкових зв'язках.

Цей новий освітній підхід повинен бути настільки ефективним, щоб принципи сталого розвитку стали невід'ємною частиною життя кожної людини.

Для впровадження ОСР традиційно визнаються чотири основні інструменти:

- діалог: створення взаєморозуміння та постійного діалогу між владою, бізнес-організаціями, іншими важливими групами зацікавлених сторін;
- навчання: розвиток та набуття нових знань, умінь та навичок для заохочення практики сталого розвитку в бізнесі, економіці, щоденному житті;
- інформування: надання широкому загалу доступу до інформації про різноманітні питання щодо сталого розвитку, стану навколишнього природного середовища, а також інформації про досягнення на шляху до сталого розвитку;
- маркетинг: змінення поведінки людини, яка підтримує прийняття рішень на користь сталого розвитку, маючи всі знання та дані.

З іншого боку, ефективна освіта для сталого розвитку залежить від поєднання таких факторів, як легітимність через навчальну програму; нові способи навчання; компетентність персоналу; інституційний розвиток; партнерство та фінанси.

Імпульс для ОСР ніколи не був сильнішим, ніж на сучасному етапі розвитку системи «Людина–Природа». Глобальні проблеми – такі, як кліматичні зміни, наприклад – терміново потребують зрушення в нашому способі життя та перетворення способу мислення та дії. Для досягнення цієї зміни нам потрібні нові навички, цінності та ставлення, що призводять до більш стійких суспільств.

Системи освіти повинні відповідати на цю нагальну потребу, визначаючи відповідні цілі навчання та зміст навчальних програм, запроваджуючи педагогіку, яка надає можливості учням, та закликаючи навчальні заклади включати принципи сталого розвитку у свої структури управління.

Забезпечення якісної освіти як передумова переходу до сталого розвитку

Визначаючи, що означає «**якісна освіта**» в контексті освіти для сталого розвитку, ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) закликає до «переорієнтації освітніх систем, політики та практики з метою розширення можливостей для всіх, молодих та старих, приймати рішення та діяти в культурно-доцільним та відповідним місцевим особливостям способом вирішувати проблеми, які загрожують нашому спільному майбутньому».

Таким чином, якісна освіта є необхідною умовою освіти для сталого розвитку. Досягнення сталого розвитку вимагає:

- ✓ визнання виклику;
- ✓ колективної відповідальності та конструктивного партнерства;
- ✓ рішучих дій;
- ✓ неподільності гідності людини.

Як для окремої громади, так і нації у цілому, реалізація ОСР – це величезне завдання. На щастя, не лише формальна освіта несе цієї освітньої відповідальності. Неформальний освітній сектор (наприклад, природні центри, неурядові організації, педагоги з охорони здоров'я та дорадники з питань сільського господарства тощо) та неофіційний освітній сектор (наприклад, місцеве телебачення, газети та радіо) освітянської спільноти повинні

співпрацювати з формальним освітнім сектором для виховання людей всіх поколіннях та в усіх сферах життя.

Оскільки ОСР триває впродовж усього життя, формальні, неформальні та неофіційні освітні сектори повинні працювати разом для досягнення місцевих цілей сталого розвитку. В ідеальному світі ці три сектори поділили б величезне завдання забезпечення ОСР для всього населення шляхом визначення цільової аудиторії широкої громадськості, а також тем сталого розвитку. Цей розподіл зусиль охопив би широкий спектр людей і запобіг би зайвим зусиллям.

Новий Порядок денний сталого розвитку до 2030 року, прийнятий на Генеральній Асамблеї ООН у вересні 2015 року, чітко відображає бачення важливості відповідного навчального реагування. Освітні пріоритети нашого часу прямо сформульовані як окрема ціль: ЦСР 4 (рис. 3.2). «Забезпечити інклюзивну та справедливую якісну освіту та сприяти можливостям навчання протягом усього життя».

Рис. 3.2. Місце освіти для сталого розвитку (Ціль 4. Якісна освіта) серед Цілей сталого розвитку до 2030 року

До глобальних завдань щодо досягнення ЦСР 4 віднесено⁹:

4.1 До 2030 року забезпечити, щоб всі дівчатка і хлопчики завершували здобуття безкоштовної, рівноправної і якісної початкової та середньої освіти, що дозволяє домогтися затребуваних і ефективних результатів навчання;

4.2 До 2030 року забезпечити всім дівчаткам і хлопчикам доступ до якісних систем розвитку, догляду та дошкільного навчання дітей молодшого віку, щоб вони були готові до здобуття початкової освіти;

4.3 До 2030 року забезпечити для всіх жінок і чоловіків рівний доступ до недорогої та якісної професійно-технічної та вищої освіти, у тому числі університетської освіти;

⁹ <http://sdg.org.ua/ua/pro-hlobalni-tsili/quality-education>

4.4 До 2030 року істотно збільшити число молодих і дорослих людей, які володіють затребуваними навичками, у тому числі професійно-технічними навичками, для працевлаштування, отримання гідної роботи та занять підприємницькою діяльністю;

4.5 До 2030 року ліквідувати гендерну нерівність у сфері освіти і забезпечити рівний доступ до освіти та професійно-технічної підготовки всіх рівнів для уразливих груп населення, у тому числі інвалідів, представників корінних народів і дітей, які перебувають в уразливому становищі;

4.6 До 2030 року забезпечити, щоб всі молоді люди і значна частка дорослого населення, як чоловіків, так і жінок, вміли читати, писати і рахувати;

4.7 До 2030 року забезпечити, щоб усі учні здобували знання і навички, необхідні для сприяння сталому розвитку, у тому числі шляхом навчання з питань сталого розвитку та сталого способу життя, прав людини, гендерної рівності, пропаганди культури миру та ненасильства, громадянства світу й усвідомлення цінності культурного різноманіття і вкладу культури в сталий розвиток;

4.a Створювати й удосконалювати навчальні заклади, що враховують інтереси дітей, особливі потреби інвалідів і гендерні аспекти, та забезпечити безпечно, вільне від насильства і соціальних бар'єрів та ефективно середовище навчання для всіх;

4.b До 2020 року значно збільшити в усьому світі кількість стипендій, які надаються країнам, що розвиваються, особливо найменш розвиненим країнам, малим острівним державам, що розвиваються, й африканським країнам, для здобуття вищої освіти, включаючи професійно-технічну освіту і навчання з питань інформаційно-комунікаційних технологій, технічні, інженерні та наукові програми, у розвинених країнах та інших країнах, що розвиваються;

4.c До 2030 року значно збільшити кількість кваліфікованих учителів, у тому числі шляхом міжнародного співробітництва у підготовці вчителів у країнах, що розвиваються, особливо в найменш розвинених країнах і малих острівних державах, що розвиваються.

У національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна»¹⁰ надано бачення орієнтирів досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку (ЦСР), які були затверджені на Саміті ООН зі сталого розвитку у 2015 році, зокрема, і щодо освіти.

Забезпечення якісної освіти та рівного доступу до неї впродовж усього життя поєднує декілька важливих векторів розвитку освіти – якість, справедливість, доступність, залучення та всебічне заохочення. Традиційно високими в Україні є рівень охоплення шкільною освітою та рівень грамотності дорослого населення, за всіма освітніми рівнями не спостерігається значущої гендерної і соціальної нерівності (за значеннями показників «валовий коефіцієнт охоплення вищою освітою» та «середня тривалість навчання» Україна випереджає не тільки регіон Європи та Центральної Азії, а навіть деякі країни з високим рівнем людського розвитку).

¹⁰ http://un.org.ua/images/SDGs_NationalReportUA_Web_1.pdf

Проте нарощування обсягів освітньої підготовки відбувається за рахунок зниження якості освітніх послуг у ряді закладів та в умовах збереження деформації інфраструктурного устрою освітньої системи.

Загострюються соціально-економічні проблеми, зумовлені комерціалізацією освіти, а напрями «освітня інклюзія» і «освіта впродовж життя» фактично перебувають на етапі становлення. На жаль, існуюче інформаційне поле обмежує можливості проведення якісного аналізу стану освітньої галузі.

Упровадження концепції безперервної освіти вимагає збільшення участі населення (насамперед тих, хто починає входити або вже увійшли до зони соціальних ризиків) в освітніх програмах. Наразі рівень участі населення віком до 70 років у формальних та неформальних видах навчання та професійної підготовки становить близько 9%. Найбільш активною є молодь (92,2% населення віком 15–24 роки охоплено різними видами навчання).

Національними завданнями щодо досягнення ЦСР 4 визначено:

4.1 Забезпечити доступність якісної шкільної освіти для всіх дітей та підлітків;

4.2 Забезпечити доступність якісного дошкільного розвитку для всіх дітей;

4.3 Забезпечити доступність професійної освіти;

4.4 Підвищити якість вищої освіти та забезпечити її тісний зв'язок з наукою, сприяти формуванню в країні міст освіти та науки;

4.5 Збільшити поширеність серед населення знань і навичок, необхідних для отримання гідної роботи та підприємницької діяльності;

4.6 Ліквідувати гендерну нерівність серед шкільних учителів;

4.7 Створити у школах сучасні умови навчання, включаючи інклюзивне, на основі інноваційних підходів.

Рекомендації щодо досягнення цілі:

- ✓ реформування освітньої галузі, що передбачає оновлення стандартів освіти;
- ✓ забезпечення рівного доступу до освіти та професійно-технічної підготовки для уразливих груп населення, насамперед людей з інвалідністю й осіб, які перебувають в уразливому становищі;
- ✓ оновлення змісту навчання шляхом упровадження навчальних програм з питань сталого розвитку, раціонального споживання, прав людини, гендерної рівності, культури, соціальної єдності, миру та ненасильства тощо;
- ✓ забезпечення принципу відповідності освіти потребам суспільного розвитку.

Висновки. Видатні філософи і мислителі розуміли етику як універсальну цінність, що знаходиться поза межами окремих видів життя і вміщує у собі всю біосферу. Найважливішою сутністю людини і основою етики вони вважали принцип: «сутністю добра є збереження життя і виведення його на найвищий рівень, а злом є нищення життя, нанесення шкоди і гальмування його розвитку».

Першим пріоритетом освіти для сталого розвитку є сприяння базовій

освіті. Для досягнення поставлених цілей базова освіта повинна бути переорієнтована на забезпечення стійкості та розширена так, щоб включати навички критичного мислення, навички організації та інтерпретації даних та інформації, навички формулювання питань та вміння аналізувати проблеми, що стоять перед громадами. Переорієнтована базова освіта включає більше принципів, навичок, перспектив та цінностей, пов'язаних із сталим розвитком, ніж зараз включено до більшості освітніх систем.

Ще одним пріоритетом є інформування громадськості, яка має право голосу і надає підтримку освіченій політиці та урядовим ініціативам, може допомогти урядам вжити заходів для сталого розвитку. Роки природокористування показали, що громадськість, яка обізнана з інформацією про рішення та програми природокористування, може допомогти досягти цілей програми. Освіта також має важливе значення у багатьох інших видах програм, таких, як зусилля охорони здоров'я з метою припинення поширення конкретних захворювань.

Світ потребує грамотних та екологічно свідомих громадян та робочої сили, щоб допомогти керівництву країн у здійсненні своїх планів сталого розвитку. Усі сектори, включаючи бізнес, промисловість, вищу освіту, уряди, неурядові та громадські організації заохочуються навчати своїх лідерів з управління навколишнім природним середовищем та здійснювати навчання своїх працівників.

Навчання інформує людей про прийняті практики та процедури та дає їм навички виконувати конкретні завдання. І навпаки, освіта – це суспільно трансформуючий процес, який дає людям знання, вміння, перспективи та цінності, завдяки яким вони можуть брати участь у розбудові свого добробуту та сприяти таким чином, добробуту всього суспільства в країні.

Основні цінності, яким має сприяти освіта для сталого розвитку, включають щонайменше наступне:

- повага до гідності та прав людини всіх людей у всьому світі та зобов'язання щодо соціальної та економічної справедливості для всіх;
- повага до прав людини майбутніх поколінь та зобов'язання щодо відповідальності між поколіннями;
- повага та турбота про більшу спільноту життя в усьому її різноманітті, що включає захист та відновлення екосистем Землі;
- повага до культурного різноманіття та зобов'язання вибудувувати на місцевому та глобальному рівні культуру толерантності, ненасильства та миру.

Для впровадження стратегій сталого розвитку важливим є широка участь громадськості, розвиток демократії та рівні громад. Проект впровадження освіти для сталого розвитку (ОСР) в Україні містить такі основні положення: *компетентність* для сприяння процесам переходу до сталого розвитку суспільства; *інформація* як елемент просвіти; *неперервність освіти* - всі спеціалісти повинні мати можливість отримання знань з проблем переходу до сталого розвитку; *підготовка викладацького складу* – в професійні програми підготовки, підвищення кваліфікації та інші програми підготовки викладачів

мають бути внесені питання сталого розвитку; *співпраця між університетами* – необхідно посилити співпрацю між різними державними і недержавними університетами забезпечивши поширення досвіду з адаптації освітніх програм до місцевих умов.

Для досягнення цілей сталого розвитку в галузі освіти рекомендується, в першу чергу, реформувати освітню галузь і оновити стандарти освіти, оновити зміст навчання шляхом упровадження навчальних програм з питань сталого розвитку, раціонального споживання, прав людини, гендерної рівності, культури, соціальної єдності, миру та ненасильства тощо

Список використаної літератури:

1. Антологія біоетики / За ред. Ю.І.Кундієва. – Львів: БаК, 2003. – 592 с
2. Вайцеккер Э., Ловинс Э., Ловинс Л. Фактор четыре. Новый доклад Римскому клубу. – М.:Akademia, 2000.
3. Воловик В.М. Тріада життя (біосфера, етносфера, ноосфера): Навчальний посібник. – Вінниця, 2003. – 116с.
4. Гвишиани Д. М. Мосты в будущее. Институт системного анализа, УРСС, Москва, 2004.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Институт «ДИ-ДИК», 1997. – 640 с.
6. Кинг А., Шнайдер Р. Первая глобальная революция: Докл. Римского клуба. – М.: Прогресс, 1991. – 340 с.
7. Марушевський Г.Б. Етика збалансованого розвитку. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – 440 с.
8. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
9. Моисеев Н. Система "Гея" и проблема запретной черты". – М.: "Мир науки", N 1, 1985.
10. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
11. Степаненко С.Н. Десятилетие ООН по образованию для устойчивого развития (2005-2014). – Одесса, 2005. – 20 с.
12. Стратегія сталого розвитку України до 2030 року. www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/UNDP_Strategy_v06-optimized.
13. Von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. — Springer, 2018. — 220 p.
14. Engel J. R. The ethics of sustainable development // Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response. – Tucson: Univ/ Arisona Press, 1990. P. 6-8.
15. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: Пер. с нем. – М.: Прометей, 1993.